

Conviccions i institucions

Gabriel Amengual

Prevere. Catedràtic emèrit de filosofia de la Universitat de les Illes Balears

Amb els termes conviccions i institucions es fa referència a dos aspectes o nivells de la vida social, política o comunitària: amb el de conviccions s'esmenta el pla subjectiu i amb el d'institucions l'objectiu. De moment podem pensar-los com dos nivells paral·lels amb una certa autonomia, però al final se'ns revelaran estant en estreta relació i mediació.

Sota el terme de conviccions s'hi comprenen les creences, les idees, els ideals, els valors, opcions, tot allò que forma part del coneixement social, tot allò que orienta i motiva l'acció individual i la col·lectiva, en la mesura en què aquesta se sosté per unes conviccions comunes. Amb el terme institució, en canvi, s'al·ludeix als carrils establerts socialment de comportament, de relació. Mirem primer què s'entén per una i altra.¹

1. La convicció

Amb aquest terme es refereix al que en sociologia s'anomena saber o coneixement social, és a dir, aquell conjunt de creences amb les

1. L'obra clàssica sobre la qüestió és Peter BERGER i Thomas LUCKMANN, *La construcció social de la realitat* (Buenos Aires, Amorrortu, 1978).

quals construïm la realitat social, el món. Aquest saber té tant la funció d'explicar el món com d'orientar-nos en ell i veure com hauria de ser i com ens hi hauríem de comportar. Aquest saber neix de la vida de cada dia, fent que la vida quotidiana es presenti com una realitat interpretada pels humans i que per a ells tingui el significat subjectiu d'un món coherent. Gràcies a aquest saber el món pot aparèixer com una realitat en ordre i amb sentit.

La vida quotidiana és també el món de les relacions interpersonals, de manera que es presenta com un món intersubjectiu, en el qual es realitza la interacció i la comunicació entre els individus. L'altre es fa present en un espai i temps que compartim. Aquí és, doncs, el lloc on es constata la correspondència entre els meus significats i els dels altres i que, per tant, compartim un mateix sentit de la realitat.

Té alguna racionalitat la convicció? Quina racionalitat té? O, preguntant-ho amb altres paraules, ¿quina classe de saber és la convicció? En primer lloc, es tracta d'un d'aquells sabers que se sol inscriure dins l'àmbit subjectiu, que respon a les creences, opcions, gusts de cadascú. No és, per tant, un saber que pugui ser provat, sigui de manera deductiva o inductiva, de manera axiomàtica o empírica. En aquest sentit no és un saber totalment objectivable, neutralitzable, com ho és la fórmula química de l'aigua.

Malgrat el caire subjectiu que caracteritza la convicció, no és un saber purament individual ni fruit d'una casualitat, de l'albir, no és un pur sentiment, ni una opinió momentània, efímera, fugissera. La convicció aporta «una espècie de seguretat que impregna la vida d'una persona, però que no es demostra, [...és] una espècie de seguretat sense garantia. [...] És seguretat interior amb pobres recolzaments externs».²

El recolzament extern que pot tenir és ser propi de la comunitat cognitiva que el té com a propi, ser un coneixement (més o menys) àmpliament compartit i que funciona en la seva aplicació en la vida diària, de manera que els seus bons fruits siguin reconeguts i gaudits

2. Manuel FRAIJÓ, *Racionalidad de las convicciones religiosas*, en José GÓMEZ CAFFARENA (ed.), *Religión* (Madrid, Trotta 1993, p. 165).



És la força que dinamitza la vida i alhora la que li ofereix metes capaces de motivar la seva acció, una base comuna que sosté la vida en comú i la possibilitat de cooperació. Només compartint unes certes conviccions es pot conviure i cooperar.

(al parlament espanyol s'empra sovint l'expressió «els països del nostre entorn» com a justificació de la proposta que es fa; és una manera de donar plausibilitat a una proposta). Internament es pot arribar a un estat de seguretat subjectiva fermíssima, però, en canvi, mai no es tractarà d'una seguretat objectiva, neutral, científica. Per altra banda, aquesta situació de seguretat sense garanties és pròpia de la majoria dels àmbits humans o pròpiament humans: tampoc no existeix certificat de garantia per a l'amor, l'amistat, la fidelitat, la bellesa, ni tan sols per a la vida reeixida. Són realitats que exigeixen confiança, risc i aposta.

Això pel que fa a la condició epistèmica de les conviccions. Pel que fa al seu contingut, aquest està format per les creences, els principis morals bàsics, els ideals de vida, etc. La seva funció consisteix a aportar els fins i els motius per a la lluita per aconseguir els fins. És la força que dinamitza la vida i alhora la que li ofereix metes capaces de motivar la seva acció, una base comuna que sosté la vida en comú i la possibilitat de cooperació. Només compartint unes certes conviccions es pot conviure i cooperar.

2. La institució

Institució, en canvi, és «part de la cultura, un sector estandarditzat de la forma de vida d'un poble [...]. És una configuració o combinació de pautes de comportament compartides per una col·lectivitat i



Les conviccions creen pràctiques inicialment de grups reduïts, però que es van socialitzant fins a constituir una regla social compartida, és a dir, una institució.

centrades en la satisfacció d'alguna necessitat bàsica del grup».³ Dues coses la diferencien de les conviccions: 1) que la institució té un caire essencialment social, compartit socialment; en ella s'acompleix allò tan bàsic de L. Wittgenstein que «una regla no pot haver estat seguida una única vegada per un sol home»⁴ (la convicció ja és compartida socialment, la diferència rau en el fet que la institució s'ha exterioritzat i adquirit un estatus en part [perquè no a la llarga] independent de la subjectivitat dels afectats), i 2) que s'ha estandarditzat, és a dir, és una pauta de comportament objectivada i universalitzada i que així ha adquirit estabilitat i ofereix estabilitat.

Estabilitat no vol dir immutabilitat. Les institucions canvien perquè canvien les pràctiques i les conviccions dels membres de la col·lectivitat, que li donen suport (a més que canvien els fins o necessitats i la situació que les originà). Les institucions s'assenten sobre les conviccions; quan aquestes deixen de donar suport a les institucions, aquestes, tard o d'hora, més aviat d'hora, cauen, es desplomen. Es pot dir que la institució és, a les conviccions i a les pràctiques del grup o societat, com el costum és als actes i als hàbits de l'individu; és dir, de la mateixa manera que la repetició d'actes crea els hàbits, el conjunt dels quals creen els costums individuals; en canvi, les conviccions creen pràctiques inicialment de grups reduïts, però que es van socialitzant fins a constituir una regla social compartida, és a dir, una institució.

3. Joseph H. FICHTER, *Sociologia* (Barcelona, Herder, 1975), p. 247.

4. Ludwig WITTGENSTEIN, *Investigacions filosòfiques* (§ 199). Traducció i edició a cura de Josep Maria TERRICABRAS, *Textos filosòfics*, 26 (Barcelona, Laia 1983), p. 166.

3. La relació recíproca entre els dos nivells

Hem començat per distingir els dos nivells; però de fet, tot i que cada un d'ells té la seva pròpia condició, viuen en una relació ben estreta. En efecte, la institució neix de les conviccions subjectives i de les pràctiques que elles provoquen i exigeixen. Hi ha, doncs, en el seu propi naixement, una veritable dependència de la institució respecte a les conviccions; però no sols en el moment d'originar-se, sinó que la dependència és contínua: les conviccions són el seu suport, la seva base. Es podria pensar que les conviccions tenen un origen més espontani i arrelat en la subjectivitat de cadascú; però l'individu és fill de la societat i, com sabem, en procés de formació; el procés d'individualització és alhora un procés de socialització, d'inserció social. Tot això porta a pensar que també hi ha una dependència de les conviccions respecte a les institucions, almenys en el sentit que les conviccions han de ser compartides i practicades, la qual cosa desemboca en la seva institucionalització; però també en el seu naixement les conviccions depenen de les institucions, perquè les conviccions neixen en un ambient adient, ambient normalment propiciat per alguna institució o, si més no, per una situació social.

La mútua dependència es fa patent en els moments de crisi. Si els ideals que encarnen les institucions no són compartits subjectivament pels membres de la col·lectivitat, les institucions perden vigència, es buiden de contingut i de sentit, i arriba el moment que, com a pellerofes buides, cauen pel seu propi pes. Per a mi l'exemple més paradigmàtic en fou la caiguda de la Unió Soviètica; la seva força, que d'una manera tan brillant i triomfal era proclamada en tantes de desfilades militars, amb tant de desplegament de força i poder, amb una presidència d'ancians que semblaven mòmies, de cop es revela com una gran fantasmagoria que, dintre, no tenia més que buidor, perquè el poble ja no es creia les grans proclames. Si aquest és un exemple de dissolució i caiguda, també es poden esmentar processos de creació, com és el cas d'autonomies espanyoles en el qual la mateixa autonomia ha anat creant un saber social, una consciència nova, una nova pertinència, unes conviccions compartides, fins arri-



Si els ideals que encarnen les institucions no són compartits subjectivament pels membres de la col·lectivitat, les institucions perden vigència, es buiden de contingut i de sentit, i arriba el moment que, com a pellerofes buides, cauen pel seu propi pes.

bar a crear problemes demanant una nova estructuració de l'Estat autonòmic.

El mateix caldria dir de l'Església. L'Església és una comunitat cognitiva, unida per un saber social, la fe en Jesucrist, que s'ha plasmat en diverses institucions (litúrgiques, teològiques i dogmàtiques, ètiques, etc.). Això val tant per als creients, com per als qui se la miren des de fora. La desafecció social respecte a l'Església es correspon amb el que se sap d'ella; molt poques vegades és notícia amb contingut positiu i en tot cas aquestes són inundades i cobertes per les negatives. Aquestes notícies cauen sobre uns subjectes que gaudeixen d'una ignorància infinita sobre l'Església i la fe, la qual cosa fa que moltes vegades els sigui més difícil encara comprendre. Un altre exemple en podria ser la pràctica de la fe, que les enquestes revelen, i en especial la d'anar a missa els diumenges; el saber social que donava suport a aquesta pràctica, que tradicionalment era la força vinculant del precepte, ha desaparegut i en canvi ja no ha pogut ser substituït pel de la celebració de la Resurrecció del Senyor, la Pasqua dominical, l'assemblea de la comunitat de fe.

Ja se sap que les imatges no tenen res d'innocent, sinó que són el foc calat que qualsevol esdeveniment el pot convertir en un enorme incendi. Si, per exemple, en el cas d'un grup, sobretot si és marginat, basta amb el fet que se'n creï una imatge desfavorable, aquesta servirà de justificació per a qualsevol atac contra ell. La violència comença per ser verbal o imaginària, a partir de la qual fàcilment es pot arribar a la física.

En definitiva, els dos nivells es requereixen: la institució a la llarga



Els dos nivells es requereixen: la institució a la llarga no tindrà vigència si no forma part de les conviccions dels membres del col·lectiu. Però, alhora, les conviccions dels membres requereixen una traducció a l'objectivitat d'una institució; altrament, pot restar com un bell sentiment, però sense força, i a la llarga desapareixen.

no tindrà vigència si no forma part de les conviccions dels membres del col·lectiu. Però, alhora, les conviccions dels membres requereixen una traducció a l'objectivitat d'una institució; altrament, pot restar com un bell sentiment, però sense força, i a llarga desapareixen. No tan sols es requereixen, sinó que viuen entrunyellats, miñançats una per l'altra: Les institucions són resultat d'unes pràctiques i d'unes conviccions primerament individuals, però que van adquirint tal força, que es converteixen en institucions. Les mateixes conviccions individuals normalment es formen a l'interior d'institucions, de manera que aquestes no són solament el resultat de les conviccions dels individus, sinó també el seu origen.

4. Com l'individualisme erosiona la institució

De moment hem vist en termes generals com funcionen i es relacionen les conviccions i les institucions. Per acostar-nos a la situació actual, cal tenir molt present el procés d'individualització que hem viscut i que vivim.⁵

5. Hi ha dos grans estudis sociològics sobre la societat actual, i coincideixen a posar en relleu aquest procés d'individualització: Ulrich BECK, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* (Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1986) (n'hi ha versió castellana: *La sociedad del riesgo* (Barcelona, Paidós), i Gerhard SCHULZE, *Die Erlebnisgesellschaft. Kulturosoziologie der Gegenwart* (Frankfurt a.M., Campus 1992, ³1995). Més específicament

Abans els casaments eren convenis entre famílies, de manera que els joves promesos podien trobar-se destinats a conèixer-se, no units per l'afecte personal, sinó pels interessos de família, del grup o de l'Estat. En la modernització i la conseqüent afirmació de l'individu, aquest anà prenent més protagonisme i espai i capacitat de decisió. El següent pas fou, per tant, l'elecció personal del promès o la promesa, amb la preponderància dels lligams afectius, un procés de coneixement mutu i la decisió de viure plegats, dins la institució matrimonial, tal com venia definida per l'Església, la societat i l'Estat. No es fa difícil de pensar que en el procés de la convivència sorgien dificultats i crisis, però es passaven emparats per la institució (a la qual es devien i amb la qual havien contret l'obligació) i el suport (o pressió) que el medi els donava (la família àmplia, veïns, amics, poble, Església, etc.). Però, en la mesura que el pes de l'individual, la valorització dels sentiments i afectes, van en augment (la imatge romàntica de l'amor i del matrimoni), es comencen a crear esclatxes a la institució i a sortir-ne les excepcions: separació i divorci. Quan aquesta esclatxa és institucionalitzada, entra ja en la perspectiva de la vida normal i n'augmenta la freqüència, de manera que s'evoluciona fins a arribar a les formes de matrimoni de breu durada, i que es renova en successives unions. Si el matrimoni de fet cada un ja se'l pot fer a la seva mesura, ¿per a què casar-se? N'hi ha prou de conèixer-se basats en allò que de fet s'ha convertit en l'única base que el sosté: la mútua relació afectiva, mentre n'hi hagi. El matrimoni com a institució s'ha supeditat a la voluntat particular dels contraents, la qual cosa significa una profunda transformació de la institució. La darrera passa és la d'adaptar-lo als homosexuals, per tal «d'estendre els drets matrimonials a tothom, sense que ningú no se'n pugui sentir exclòs per la seva tendència sexual» (aquest fou l'argument del govern per justificar-lo). Finalment ens trobem, per tant, amb una transformació de la ins-

sobre el procés d'individualització Ulrich BECK / Elisabeth BECK-GERNSHEIM, *La individualització. El individualismo institucionalizado y sus consecuencias sociales y políticas* (Barcelona, Paidós, 2003); i pel que fa a l'àmbit religiós Ulrich BECK, *El Dios personal. La individualización de la religión y el 'espíritu' del cosmopolitismo* (Barcelona, Paidós 2009).

titució per tal d'adaptar-la a la situació o el gust de cada individu.

Aquesta historietta (òbviament molt simplificada) de la institució matrimonial no té més finalitat que mostrar que el procés d'individualització és quelcom que vivim quotidianament i que, a més, afecta tota la vida, la personal i la social. És només un exemple per mostrar què s'entén per procés d'individualització —malgrat que la cosa no es redueix a les relacions personals i familiars, és un moviment molt més complex—, que, amb poques paraules, es pot resumir dient que és l'imperi de l'individu, o la valoració del dret de l'individu com el dret suprem, al qual s'ha d'adaptar qualsevol institució.⁶

No hi ha dubte que la modernitat ha comportat un procés d'individualització, en el sentit d'una major valoració de l'individu en el conjunt social i polític. La individualització és el procés de la societat que «converteix l'individu en el punt de referència central per a si mateix i per a la societat»,⁷ de manera que l'individu es converteix en subjecte que configura la realitat social; per això, les formes socials i les formes de convivència són expressió de decisions electives pròpies (eleccions decidides per un mateix). L'individu es converteix en «la unitat de reproducció del social».⁸ El gran canvi que això significa pot fer-se patent si pensem que l'individu, de ser quelcom regit pel conjunt, de tal manera que era definit com a membre de la família, la tribu, el poble, la nació, l'ètnia, etc. i, per tant, producte dels mecanismes socials, es converteix ara en el motor decisiu del procés de socialització; això vol dir que la societat és el resultat de l'acció dels individus.⁹ És per això que la individualització no significa només que l'individu se senti desvinculat de les institucions, de limitacions, de restriccions i de lligams establerts socialment, sinó que la seva posició ha canviat de tal manera que ell es converteix en el nucli i el motor dels processos de socialització.¹⁰

6. Sobre la qüestió vegeu Gabriel AMENGUAL, *Apories del procés d'individualització. Ruptura de la tradició*, «Comunicació» 115-116 (2006), ps. 119-138.

7. Matthias JUNGE, *Individualisierung*, (Frankfurt a.M., Campus, 2002), p. 7.

8. BECK, *Risikogesellschaft*, p. 119.

9. JUNGE, *Individualisierung*, p. 39.

10. JUNGE, *Individualisierung*, p. 41 ss.



És per això que la individualització no significa només que l'individu se senti desvinculat de les institucions, de limitacions, de restriccions i de lligams establerts socialment, sinó que la seva posició ha canviat de tal manera que ell es converteix en el nucli i el motor dels processos de socialització.

5. Institucions en temps d'individualisme?

L'individualisme ha tingut com efecte una tendència a la dissolució de les institucions (desinstitucionalització): des del matrimoni fins a l'Estat, passant per l'Església i tantes altres entitats que articulen les relacions individuals i aquestes amb les supremes de l'Estat. La primacia del subjecte o de posar com a centre l'individu ha fet que l'individu sigui el primer valor al qual s'ha de subordinar tot. Tot allò que és col·lectiu té validesa en la mesura que de manera immediata serveixi al benestar de l'individu.

La subjectivitat, quan es té ella mateixa com a referència i fa abstracció de la realitat fàctica, «dissol en ella mateixa tota determinació del dret, del deure», de tot el que existeix objectivament, s'erigeix en el poder que jutja i determina el que és bo exclusivament des d'ella mateixa i en el poder al qual el bé deu la seva realitat, encara que en un primer moment sigui només una representació, una idea i un deure-ser.¹¹ Aquest erigir-se de la subjectivitat per sobre l'existent objectiu pot revestir moltes formes.¹²

La força de la subjectivitat ha estat considerada sempre com un factor dissolvent de la institució i de la comunitat social i política.

11. G.W.Fr. HEGEL, *Principios de la filosofía del derecho* (§ 138). Trad. de Juan L. Vermal (Buenos Aires, Sudamericana 1975 (2ª ed. en Barcelona, Edhasa 1988)), p. 170.

12. HEGEL, *Principios de la filosofía del derecho*, en la llarga nota al § 140, les considerarà com a formes del mal, atès que aquest consisteix en l'afirmació de la subjectivitat com a absoluta.



Tots els grans tractats polítics s'han escrit en defensa de la institució enfront de l'emergència amb força de la subjectivitat de l'individu que es presentava com erosionadora.

Però de fet unes o altres institucions han seguit regint la vida social al llarg de la història. El que semblava la fi de les institucions i de la comunitat, de fet resulta que és només la fi d'unes institucions, ara ja obsoletes, que ja no s'adapten a les noves exigències o necessitats, creences o valors. Així Hegel, que en la seva *Filosofia del Dret* intenta reffermar la institució, abans havia constatat que les del seu temps eren mortes. Així entre 1800 i 1802 afirmarà que «Alemanya ja no és un Estat» i en 1807, en referència a l'Imperi Romà (i possiblement amb una implícita referència al seu temps), que «la unitat universal [...] és la comunitat sense esperit que ha deixat de ser la substància ella mateixa inconscient dels individus [...]. L'universal dispersat en els àtoms de l'absoluta multiplicitat d'individus, aquest esperit és mort».¹³ La qual cosa equival a donar per obsoletes les institucions polítiques perquè en elles els individus ja no s'hi poden reconèixer.

De tota manera aquesta hegemonia de l'individu, avui considerada com molt viva i dominant, gairebé es pot dir que en tot gran canvi històric s'ha tingut la mateixa sensació. Es podria dir que tots els grans tractats polítics s'han escrit en defensa de la institució enfront de l'emergència amb força de la subjectivitat de l'individu que es presentava com erosionadora. Així és el cas des de la *República* de Plató fins a la *Filosofia del Dret* de Hegel, passant pel *Leviatà* de Th. Hobbes i pel *Contracte Social* de J.-J. Rousseau, només per esmentar els quatre més importants. Això no vol dir que tot estigui pensat només per a combatre l'àmbit de vigència i acció subjectives, però sí per a posar-la al seu lloc.

13. La primera proposició es troba a HEGEL, *La constitució alemana*. Intr., trad. y notas de D. Negro Pavón (Madrid, Aguilar, 1972), p. 8. La segona a HEGEL, *Fenomenologia del espíritu*. Trad. de W. Roces (Mèxico, FCE, 1971), p. 283.

En temps de crisi, de transformació de les institucions, la subjectivitat té un paper decisiu. Són els temps en què hom no es reconeix en l'existent objectivament, «les èpoques en les qual allò que regeix com a tal en la realitat i els costums no pot satisfer a una voluntat superior, quan el món de la llibertat s'ha tornat infidel, i aquella voluntat ja no es troba a ella mateixa en els deures vigents», aleshores «ha de tractar de conquerir en la interioritat ideal l'harmonia que ha perdut en la realitat». Són aquells moments històrics en què apareix una «configuració general en la història», com fou el cas de «Sòcrates, els estoics, etc.» (són els exemples que esmenta Hegel), que es caracteritza per «la direcció de buscar en l'interior de si» el que és bo i just. Dit amb altres paraules, en el moment que les institucions es troben en crisi, el recurs que ens resta és la moral, els convenciments sobre el que és bo i just, perquè a partir d'ells es generin noves institucions.

6. La força de la subjectivitat

La força de la subjectivitat es mostra tant en la seva capacitat destructora com en la constructora. És una força essencial en tot ordenament jurídic que vulgui ser ètic i no solament un ordenament administratiu que regula els individus prescindint d'ells. L'ordenament ètic es caracteritza precisament perquè les lleis són conegudes i estimades pels afectats i no unes lleis en les quals ells no han tingut res a veure ni en el seu origen ni en la seva configuració, sinó que són «producte del seu saber i de la seva activitat». El caràcter ètic d'un ordenament jurídic rau precisament en la unió de la subjectivitat i l'objectivitat, de manera que els individus s'hi puguin reconèixer.

I alhora la força de la institució rau en el fet que no és a l'albir dels individus, no és una particularitat erigida en universalitat, tal com Adorno defineix la dictadura; no és cosa efímera, sinó que té la força d'acollir i inspirar, d'orientar i motivar els ciutadans. El ciutadà hi reconeix la seva llibertat convertida en el dret suprem. Les institucions, sorgides dels ciutadans, són també les vies per les quals es formen. Malgrat que Hegel no creia gaire en la capacitat formadora de l'Es-



La individualitat crearà noves institucions o transformarà les que hi ha. Ara bé, cal que es tracti sempre de subjectivitats formades en l'objectivitat, és a dir, que no obrin simplement segons el seu albir, perquè aleshores no tindrien accés al que és just i bo.

tat, atès que aquesta era, segons ell, pròpia de la religió, perquè és la que té com a regió pròpia la interioritat, mentre que l'Estat no hi té cap accés i en tot cas no és el seu camp.¹⁴

Al final resta clar el caràcter ineludible de les conviccions, de la subjectivitat, dels individus. Que si ells són d'alguna manera la causa de la crisi, són també el factor que pot crear les noves institucions que superin la crisi. La individualitat crearà noves institucions o transformarà les que hi ha. Ara bé, cal que es tracti sempre de subjectivitats formades en l'objectivitat, és a dir, que no obrin simplement segons el seu albir, perquè aleshores no tindrien accés al que és just i bo. En aquest sentit es pressuposa l'existència d'institucions que hagin servit almenys de lloc de formació de la individualitat.

Pensant en l'actualitat, algunes preguntes salten amb força: quines institucions són les que de fet assumeixen la tasca formadora dels individus? L'escola? L'opinió pública, és a dir, els mitjans de comunicació? La religió? Quan aquestes instàncies són criticades i presentades a base d'estereotips, poden ser transmissores o creadores d'una consciència moral adient? Aquestes preguntes poden ser il·luminades si es planteja la inversa, és a dir, partint que hi ha conviccions i pràctiques que són antiinstitucionals, en el sentit de prescindir, d'ignorar-les, de criticar-les, de rebutjar-les. Quina institució ha estat el camp de cul-

14. Vegeu HEGEL, *Principios de la filosofía del derecho* en la llarga nota al § 270, ed. cit., ps. 300-315, on tracta de les relacions entre l'Estat i la religió. Per a un comentari a aquest text, Gabriel AMENGUAL, *Pluralidad de creencias dentro de la unidad ética del estado en Hegel*, en: Mariano ÁLVAREZ GÓMEZ (ed.), *Pluralidad y sentido de las religiones* (Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2002), ps. 107-134.

tiu de les conviccions dissolvents de les institucions? O també, quines noves institucions són capaces de crear les conviccions individualistes? La cura del propi jo, del propi cos, la recerca del benestar personal, la pau interior, i, a més, tot des de la curtíssima (en realitat instantània) perspectiva del moment, de la vivència passatgera i efímera, poden constituir el bessó del saber social que guia i cohesiona la societat i la capacita per a la cooperació? Aquest nou saber social, tindria com a suport (institucional?) les xarxes socials, és a dir, un saber que s'imposa anònimament i per la via menys racional possible, per la via dels sentiments i encara abusant-ne en una operació d'entrada per la porta del darrere, la del inconscient, que ni controlem i que ens psicotitza?